

УДК 811.161.2 + 81'367

ПРОБЛЕМА КВАЛІФІКАЦІЯ ОДИНИЦЬ ГІПОТАКСИСУ З ПРИСЛІВНО-КОРЕЛЯЦІЙНИМ ЗВ'ЯЗКОМ

Тетяна ОГАРЕНКО (Кіровоград, Україна)

У статті проаналізовано погляди мовознавців на природу складнопідрядних речень у цілому, а також розглянуто проблему трактування складних конструкцій з прислівно-кореляційним зв'язком. Визначено підходи до класифікації поліпредикативних одиниць з підрядним зв'язком. Простежено відмінність складнопідрядних речень з прислівним і детермінантним зв'язком. Запропоновано критерії розподілу складних конструкцій з прислівно-кореляційним зв'язком.

Ключові слова: складні речення, складнопідрядні конструкції, прислівний зв'язок, детермінантний зв'язок, займенниково-співвідносні речення.

The views of linguists on the nature of complex sentences in general are analyzed in the article. The problem of the interpretation of complex structures with the adverbial and correlational connection is discussed. The approaches to the classification of polypredicative units with the hypotactic connection are defined. The difference of complex sentences with adverbial and determinant connection is investigated. The criteria of the distribution of complex structures with adverbial and correlational connection are suggested.

Keywords: composite sentences, complex constructions, adverbial connection, determinant connection, pronoun-correlative sentences.

У системі складних речень сучасної синтаксичної науки визнано функціонування складнопідрядних речень з детермінантними підрядними частинами (розчленованої структури; вони спеціалізовані на вираженні обставинних відношень) і з прислівними підрядними частинами (нерозчленованої структури), з-поміж яких виокремлено власне-прислівні (характерна лексична повнозначність опорного слова) і прислівно-кореляційні (специфічний різновид прислівних (займенниково-співвідносні), у яких спостерігається лексична ненаповненість співвідносного слова).

Детермінантні складні речення становлять ядро, бо вони – “найпоказовіший і найпоширеніший тип складнопідрядних речень” [7, с. 323]. Складні конструкції з прислівними підрядними частинами є периферійними, тому що “за своєю синтаксичною організацією зближуються з простими реченнями” [7, с. 329].

Однак, незважаючи на існування такої, здавалося б, усталеної системи складнопідрядних речень, у граматичній науці залишається значна кількість проблемних питань. До таких можна віднести і питання про статус складнопідрядного речення і про роль підрядної частини у межах складного речення.

Мета статті: проаналізувати погляди мовознавців на природу складнопідрядних речень у цілому, а також розглянути проблему трактування складних конструкцій з прислівно-кореляційним зв'язком.

Завдання:

Вивчити погляди лінгвістів на специфіку природи складних одиниць.

Простежити відмінність конструкцій з прислівним і детермінантним зв'язками.

Визначити критерії класифікації складних речень з прислівно-кореляційним зв'язком.

Складнопідрядні речення є одним із різновидів складних речень взагалі, тому постає необхідність простежити підходи до кваліфікації складних конструкцій.

До середини XVIII ст. “ніякого послідовно розвинутого вчення про речення, ніякої теорії речення немає у російських граматистів” [1, с. 11]. М. В. Ломоносов у своїх працях з граматики та риторики, крім простого речення, вперше виокремив ще дві синтаксичні категорії: “сочинение сложное” (складне речення) і у сфері стилістики – період. Разом із новим поняттям (складне речення) з'являються й нові проблеми: склад цієї одиниці, змістові відношення між її частинами, засоби зв'язку тощо.

Зрозуміло, що інтерес багатьох дослідників привернула нова конструкція. М. І. Греч спробував побудувати синтаксичну теорію на логічній основі. Хоча в його концепції у багатьох випадках штучно перенесено лінгвістичні теорії німецьких і французьких лінгвістів, напрацювання дослідника стали певним кроком у розвитку вітчизняної мовознавчої науки. Структура складного речення уподібнювалася простому, деякі типи підрядних частин співвідносились із членами простого речення. М. І. Гречу належить започаткування морфологічної класифікації підрядних речень – на основі зіставлення з частинами мови (підрядні іменникові, прикметникові та ін.).

Вагомий внесок у розробку цих питань належить О. Х. Востокову, який на відміну від М. І. Греча будував синтаксичну теорію на слов'янському ґрунті. Підрядні речення він визначав як

такі, що виступають у функції “означальних і додаткових слів”, тобто другорядних членів речення [1, с. 171].

Ідея уподібнення підрядної частини (далі – ПЧ) члену простого речення набула розвитку у працях Ф. І. Буслаєва. Її дотримується і М. С. Пospelов, зазначаючи, що складнопідрядні – це речення, “у яких підрядна частина тільки виступає у функції розгорнутого члена” [16, с. 331].

Логіко-граматичний підхід до кваліфікації складнопідрядних речень (далі – СПР), який своїми коренями сягає античної науки, набув широкого застосування. У більшості наукових посібників, підручників сучасності дотримано саме його.

Із поглядом на ПЧ як на члени речення не погоджуються деякі дослідники. Серед них, наприклад, Л. С. Бархударов, Г. В. Колшанський [3]. Вони зазначають, що “підрядні речення зіставляювані з членами простого речення тільки у функціональному плані, стосовно їх ролі у будові цілого речення; за своєю ж внутрішньою структурою підрядні речення якісно відмінні від членів простого речення, бо самі є реченнями, а не словами чи словосполученнями (є предикативність).

Підрядні – специфічний вид речень в особливій синтаксичній ролі” [3, с. 50].

Таким чином, структуру складнопідрядного речення часто інтерпретують на тлі простого, типи підрядних частин визначають шляхом зіставлення з членами простого речення. Доречно тут згадати тлумачення підрядності В. В. Виноградовим: “... підрядністю речень називають таке поєднання (засобами підрядних сполучників і відносних слів) речень, за якого одне із поєднуваних речень, що називається підрядним, або виконує функцію якого-небудь члена другого (головного) речення, або, в усякому випадку, знаходиться за змістом і за граматичними відношеннями в залежності від іншого (головного) речення” [6, с. 425].

Виникає дилема: речення складне, але в чому ж ця складність, коли у ньому просто один член речення має розгорнутий вигляд? Така розбіжність пов’язана з тим, що за аналізу до уваги беруть або тільки формальний бік, або ж враховують лише семантику речення. Не дивно, що виникають сумніви щодо визначення кордонів між простими конструкціями і складними. Думку про це знаходимо у “Граматичі – 80”: “Межа між простим реченням і складним реченням не завжди чітка. Є випадки, коли те саме речення може бути інтерпретоване і як просте, і як складне” [18, с. 461]. Тут же автори зазначають, що складнопідрядні речення нерозчленованої структури виявляють у своїй будові деякі ознаки простого речення і становлять певним чином перехідну зону від однієї синтаксичної одиниці до іншої [18, с. 467] (згадаймо аналогічну позицію про периферійність прислівних складнопідрядних речень у І. Р. Вихованця [7, с. 329]).

Таким чином, висловлюється думка про відсутність чіткості в понятті “складне речення”. На цих позиціях стоїть і Л. І. Астахова, яка обґрунтовує тезу про те, що поняття “складне речення” неправомірне, і послідовно проводить це твердження стосовно всіх видів складних речень [2, с. 23].

Трактування складнопідрядного речення як простого, у якому один чи декілька компонентів оформлені у вигляді цілих речень, знаходимо в Г. О. Золотової: “Якщо виключити деякі особливі випадки (з приєднувальними підрядними, з підрядними наслідку, з фразеологізованими зворотами тощо), можна стверджувати, що складнопідрядне речення дорівнює головному, у якому один чи декілька компонентів мають форму підрядних речень” [9, 322].

Цікавою у цьому питанні є позиція І. І. Меншикова. Для характеристики синтаксичних одиниць він уводить поняття “синтагматичні класи” як “функціонуючі у складі якоїсь синтаксичної одиниці (речення чи словосполучення) парадигматичні класи і парадигматичні словосполучення з однаковим характером синтаксичних зв’язків” [14, с. 14], розподіляючи ці класи на три ранги:

1) синтагматичні класи, що виконують функції конструктивних центрів речення – головні члени; 2) другорядні члени речення; 3) аналоги другорядних членів речення, що відносяться до другорядних членів речення. Із усього зазначеного дослідник робить такий висновок: “Підрядні речення нічим не відрізняються від синтагматичних класів 2-го, 3-го рангів і не ускладнюють те речення, до складу якого входять. Отже, у системі, що описується, нема поняття складнопідрядне речення. Цікавить тільки формальне відношення підрядної частини до загальної структури фрази. Питання про складне речення може виникнути лише за наявності сурядного чи безсполучникового зв’язку” [14, с. 24].

Як бачимо, у теоріях багатьох дослідників простежується тенденція до зближення складнопідрядних речень з простим. Найближче до простих конструкцій стоять складнопідрядні структури з прислівними підрядними частинами.

Панівний протягом довгого часу логіко-граматичний критерій, за яким підрядну частину було уподібнено до члена речення, з часом поступився формально-синтаксичному і структурно-

семантичному. Представники формального підходу (О. М. Пешковський, Л. А. Булаховський) в основу класифікації складних речень кладуть характер сполучних слів і сполучників. У працях П. Ф. Фортунатова, О. О. Шахматова, В. А. Богородицького знаходимо спроби структурно-семантичного опису синтаксичних одиниць. Як визначальний такий підхід оформився у теоріях М. С. Поспелова, В. А. Белошапкової, І. Р. Вихованця, К. Ф. Шульжука та ін. “Структурно-семантична класифікація СПР уявляється її прибічникам найповнішою і всебічною, оскільки вона враховує: 1) до чого стосується ПЧ складнопідрядного речення (до всієї головної чи тільки до окремого її слова); 2) за допомогою яких формально-граматичних засобів ця ПЧ приєднується до головної; 3) у яких семантичних (значенневих) стосунках знаходяться предикативні частини СПР” [4, с. 28].

Відповідно до концепції М. С. Поспелова про одночленні та двочленні речення, СПР у семантико-синтаксичній класифікації поділяються на речення нерозчленованої (підрядна частина (далі – ПЧ) відноситься до одного слова чи словосполучення головної частини (далі – ГЧ)) і розчленованої (ПЧ відноситься до всієї ГЧ) структури.

На нашу думку, особливої уваги заслуговують нерозчленовані конструкції із прономінативними компонентами в обох частинах, тобто речення займенниково-співвідносного типу, які суттєво відмінні від інших складних одиниць із прислівними підрядними частинами, виявляють найбільше схожості з простими реченнями.

Займенниково-співвідносні СПР – це речення, “у яких підрядна частина залежить від співвідносного займенникового слова головної частини, наповнюючи його відповідним семантичним змістом” [7, с. 336].

Досліджувані синтаксичні одиниці стоять осторонь інших типів речень нерозчленованої структури. Підґрунтям для виокремлення займенниково-співвідносних речень (далі – ЗСР) як неординарних конструкцій є такі специфічні риси:

наявність співвідносних прономінативних слів у ГЧ, які виконують у ній функції члена речення і, крім того, накреслюють функціонально-семантичний тип ПЧ;

граматична природа співвідносного слова зумовлює вибір засобів вираження підрядного зв'язку, за допомогою яких поєднується воно і підрядна частина;

семантика опорного співвідносного займенникового слова в ГЧ збігається із семантикою ПЧ [7, с. 336-337];

залежність як обов'язковості постпозитивного (чи інтерпозитивного) компонента;

прислівно-кореляційний зв'язок (у В. А. Белошапкової – сильний кореляційний зв'язок);

особливий характер опорного слова: займенники, що “є спеціалізованим класом слів-заступників” [15, с. 33], і прономінативні прислівники як слова дійсничної природи лише натякають на щось; ПЧ заповнює семантичну неповноту співвідносного слова і пояснює, деталізує повідомлення;

ПЧ не виступає поширювачем співвідносного слова, а посідає з ним одну синтаксичну позицію.

Уже в наукових дослідженнях А. А. Барсова, О. Х. Востокова трапляються окремі спостереження над роллю займенників у творенні складних речень. Перші ґрунтовні напрацювання в галузі вивчення ЗСР, як уже зазначалося, належали М. С. Поспелову [17]. Його традиції продовжили Л. Ю. Максимов [13], С. Є. Крючков [11], В. А. Белошапкова [5], І. Р. Вихованець [7]. Об'єктом вивчення такі конструкції стали у кандидатській дисертації А. М. Іванової [8], у докторській дисертації С. В. Ломакович [12].

Формально-граматичного підходу при аналізі речень займенниково-співвідносного типу дотримується А. М. Іванова [8]. До класу ЗСР вона зараховує причинові, підрядні мети з розчленованими сполучниками, часові речення (модель тоді – коли), з'ясувальні з корелятом те у головній частині. Згідно з традиційним трактуванням, А. М. Іванова ПЧ розглядає як розгорнутий член головного речення. Аналізуючи ЗСР російської мови у зіставленні з українською і білоруською, дослідниця розподіляє їх на два типи: 1) ЗСР зі сполучними словами; 2) ЗСР зі сполучниками. Основні положення про те, що “значення корелятивних слів впливає на значення речення в цілому і що всі займенниково-співвідносні речення мають, окрім основного значення, додаткові змістові відтінки” [8, с. 12], переконливо доведені й підтверджені прикладами. Цінним у праці є виокремлення основних моделей корелятивних пар та їх варіантів (контамінованих схем), дослідження перетворень, яких зазнають синтаксичні структури в межах займенниково-співвідносних речень (інверсія, еліipsis, опрощення тощо).

Теорію займенниково-співвідносних речень у російському мовознавстві ґрунтовно опрацювала В. А. Белошапкова. Елементи структурно-семантичного опису, які знаходимо вже в працях П. Ф. Фортунатова, О. О. Шахматова, В. А. Богородицького, у дослідниці оформлюються у вигляді окремого підходу. Розподіл ЗСР на типи здійснено за характером співвідносних слів і засобів зв'язку частин. Згідно з цим виокремлено три класи:

ототожнювальні – у них можуть функціонувати будь-які спів-відносні слова, крім семантично “спустошеного” те і стійких сполук до того, до такої міри, таким чином; як сполучникові засоби вживаються тільки відносні займенники, відповідні за семантикою співвідносним словам;

фразеологічного типу – обмежений вибір співвідносних слів і сполучних засобів. Співвідносні слова мають означальне значення; поєднують частини речення асемантичні сполучники (що, щоб) та сполучники, що виражають ірреальність порівняння (наче, мов, ніби та ін.);

вміщувальні – у яких максимальна кількість сполучникових засобів і мінімальна – співвідносних слів. Співвідносним словом виступає семантично знівельоване слово те, можливе використання будь-яких відносних займенників і асемантичних сполучників у ролі сполучних засобів [5, с. 230-232].

Відмінність між цими типами полягає і в розміщенні частин речення. Перший і третій різновиди – гнучкі структури, тоді як у реченнях другого типу обов'язкова постпозиція ПЧ.

Подібно до інших представників формально-граматичного напрямку, В. А. Белошапкова орієнтувалась на зовнішній бік явища, надаючи менше уваги семантиці.

С. В. Ломакович послідовно застосувала таку концепцію до ЗСР української мови [12]. Дисертація дослідниці є першою спробою в українській лінгвістичній науці здійснити детальний комплексний аналіз цих специфічних конструкцій, кваліфікуючи їх з погляду формальної та семантичної організації. На ґрунті значного фактичного матеріалу вивчено групи співвідносних слів за значенням, структурно-семантичні різновиди ЗСР (відповідно до класифікації В. А. Белошапкової автор виокремлює ототожнювальні, фразеологічні, вміщувальні). Аналіз займенниково-співвідносних речень здійснено в роботі з використанням поняття асиметрії лінгвістичного знака; висунуто нове тлумачення цього терміна стосовно складного речення як синтаксичної одиниці: асиметричні – це конструкції, які мають складну форму і невідповідний їй зміст [12].

Специфічною рисою СПР з опорним займенником, за спостереженнями С. В. Ломакович, є наявність підрядних підметових і присудкових.

У зазначених працях проблема ЗСР розглянута досить ґрунтовно. Значну увагу таким реченням приділено також у “Граматиці української мови. Синтаксис” [7]. І. Р. Вихованець відзначає специфічність ЗСР як прислівних СПР і виокремлює такі типи: симетричної та несиметричної структури. Однак поняття “асиметричність” у І. Р. Вихованця відмінне від того, яке функціонує у С. В. Ломакович: симетричність-несиметричність визначається за специфікою поєднання співвідносних слів і засобів зв'язку. Згідно з цим вирізняються ЗСР: 1) симетричної структури – у яких корелюються співвідносні слова і семантично однорідні з ними сполучні слова у ПЧ (ототожнювальні речення за класифікацією В. А. Белошапкової); 2) несиметричної структури – співвідносні слова з означальною семантикою поєднано з асемантичними сполучниками (фразеологічного типу); 3) несиметричної структури із нівельованим у семантичному плані співвідносним словом те (вміщувальні) [7, с. 338-339].

У більшості навчальних підручників ЗСР розглядаються у рамках традиційно визначених складнопідрядних речень із підрядними підметовими, присудковими, додатковими, означальними і обставинними.

Отож, у позиціях учених спостерігаються розбіжності щодо кваліфікації речень займенниково-співвідносного типу, хоча пріоритетним залишається формально-граматичний підхід. Складність мовного явища призводить до неоднозначного його тлумачення. Усі вищезазначені специфічні ознаки речень цього різновиду дають підстави виокремити їх як неординарні структурні одиниці.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Академик В. В. Виноградов. Из истории изучения русского синтаксиса (от Ломоносова до Потебни и Фортунатова). – Изд-во моск. ун-та, 1958. – 400 с.
2. Астахова Л. И. Предложение и его членение. Прагматика. Семантика. Синтаксис / И. Л. Астахова. – Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1992. – 160 с.
3. Бархударов Л. С., Колшанский Г. В. К проблеме структуры сложного предложения // Сб. статей по языкознанию. Проф. Моск. ун-та академику В. В. Виноградову в день его 60-летия. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1958. – С. 40 – 50.

4. Бевзенко С. П. Структура складного речення в українській мові / С.П.Бевзенко. – К.: КДПІ, 1987. – 79 с.
5. Белошапкова В. А. Современный русский язык: Синтаксис / В.А.Белошапкова. – М.: Высшая школа, 1977. – 248 с.
6. Виноградов В. В. Основные вопросы синтаксиса предложения (на материале русского языка) / В.В.Виноградов // Вопросы грамматического строя. – М.: Изд-во АН СССР, 1955. – 481 с.
7. Вихованець І. Р. Граматика української мови: Синтаксис / І.Р.Вихованець. – К.: Либідь, 1993. – 367 с.
8. Иванова А. Н. Местоименно-соотносительные предложения в современном русском языке в сопоставлении с украинским и белорусским языками (на материале художественной прозы): дисс. ... канд. филол. наук: 10.01.01 / А.Н.Иванова. – К., 1976. – 164 с.
9. Золотова Г. А. Очерк функционального синтаксиса русского языка / Г.А.Золотова. – М.: Наука, 1973. – 351 с.
10. Каранська М. У. Синтаксис сучасної української літературної мови / М.У.Каранська. – К.: Либідь, 1995. – 312 с.
11. Крючков С.Е. Современный русский язык. Синтаксис сложного предложения / С.Е. Крючков, Л.Ю. Максимов. – М.: Просвещение, 1977. – 191 с.
12. Ломакович С. В. Займенниково-співвідносні речення в сучасній українській мові: дис. ... докт. філол. наук: 10.02.01 / С.В.Ломакович. – Тернопіль, 1993. – 382 с.
13. Максимов Л. Ю. Сложноподчиненные местоименно-соотносительные предложения и их место в классификации нерасчлененных предложений / Л.Ю.Максимов // Ученые записки МГПИ. – М., 1970. – № 332. – С. 152 – 173.
14. Меньшиков И. И. Анализ синтаксической структуры предложения в терминах синтагматических классов слов / И.И.Меньшиков. – Днепропетровск, 1973. – 43 с.
15. Петрова О. В. Местоимения в системе функционально-семантических классов слов / О.В.Петрова. – Воронеж, 1989. – 158 с.
16. Поспелов Н. С. О грамматической природе сложного предложения / Н.С.Поспелов // Вопросы синтаксиса современного русского языка. – М.: Учпедгиз, 1950. – С. 321 – 338.
17. Поспелов Н. С. Развитие местоименно-соотносительных конструкций / Н.С.Поспелов // Изменения в строе сложноподчиненного предложения. – М.: Наука, 1964. – С. 41 – 55.
18. Русская грамматика. – М.: Наука, 1982. – Т.П. Синтаксис. – 709 с.
19. Сучасна українська літературна мова: Синтаксис. – К.: Наук. думка, 1972. – 515 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Тетяна Огаренко – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови факультету філології та журналістики Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: синтаксис української мови, структурно-семантичний, формально-граматичний аспекти вивчення синтаксичних одиниць, функціонування синтаксичних одиниць у творах українських письменників.